

Natalia Siudzińska
Uniwersytet Warszawski, Warszawa
n.siudzinska@uw.edu.pl

PROBLEMY Z INTERPRETACJĄ FONOLOGICZNĄ SAMOGŁOSEK NOSOWYCH W JĘZYKU POLSKIM

Słowa kluczowe: fonetyka, system fonologiczny, fonemy nosowe
Keywords: phonetics, phonological system, nasal phonemes

Wprowadzenie

W artykule omawiam problemy związane z realizacją dźwiękową samogłosek nosowych, czyli liter *ą* i *ę*, a także różnice w interpretacji fonologicznej tychże realizacji. Problemy te niejednokrotnie były poruszane przez badaczy (np. Biedrzycki 1963; Zarebina 1963; Retz 1979a, 1979b; Klebanowska 1990, 2007; Dunaj 1991; Sawicka 1995; Wiśniewski 1996; Nagórko 1998; Szpyra-Kozłowska 2002a), co świadczy o tym, że zjawisko nie należy do łatwych. Litery *ą* i *ę* najczęściej są realizowane w postaci dwóch dźwięków, przy czym drugi zależy od prawostronnego sąsiedztwa. Sposób opisu tego drugiego dźwięku na poziomie systemu fonologicznego w ujęciach różnych autorów nie jest taki sam, a co za tym idzie – propozycje te różnią się zasobem fonemów nosowych. Celem artykułu jest więc przegląd fonemów nosowych – spółgłoskowych i półsamogłoskowych – języka polskiego oraz propozycja interpretacji fonologicznej realizacji *ą* i *ę* z wykorzystaniem opozycji fonologicznych oraz dystrybucji głosek w ujęciu strukturalistycznym.

Dwusegmentowość samogłosek nosowych a interpretacja fonologiczna

Pierwsze sygnały o dwusegmentowości polskich samogłosek nosowych pojawiły się już w pierwszej połowie ubiegłego stulecia (por. Nitsch 1907; Benni 1912; Koneczna 1934, 1965; Jassem 1958; Biedrzycki 1963, 1978; Dukiewicz 1967). Szczegółowo opisała to zjawisko Bożena Wierchowska, która na podstawie badań kinemorentgenograficznych dowiodła, że samogłoski nosowe są wymawiane asynchronicznie, ponieważ podniebienie miękkie obniża się z opóźnieniem i rezonans nosowy pojawia się dopiero po pewnym czasie (Wierchowska 1967: 71–72)¹. W powszechnie przyjętej asynchronicznej realizacji samogłosek nosowych pierwszy segment stanowi samogłoska – ustna lub znalizowana, drugi zaś – półsamogłoska lub spółgłoska nosowa. Półsamogłoska [ū] pojawia się przed spółgłoskami szczelinowymi. Przed głoskami środkowojęzykowymi [ś] i [ź] zamiast półsamogłoski tylnej [ū̃] może też pojawić się półsamogłoska przednia [ĩ]. Przed spółgłoskami zwarto-wybuchowymi lub zwarto-szczelinowymi drugi segment stanowi spółgłoska nosowa o tym samym miejscu co następująca po niej spółgłoska. Jest to wynik asymilacji pod względem miejsca artykulacji (por. Szpyra-Kozłowska 2002b: 131–133). Taka dwuczłonowa realizacja samogłosek nosowych w systemie językowym jest odzwierciedleniem dwóch fonemów: samogłoskowego /e/ lub /o/ oraz półsamogłoskowego lub spółgłoskowego fonemu nosowego. W bifonematycznych ujęciach tego zjawiska rozbieżności pojawiają się przy analizie drugiego segmentu nosówek w prawostronnym sąsiedztwie spółgłoski szczelinowej.

Opisy systemu fonologicznego języka polskiego poszczególnych badaczy różnią się zarówno inwentarzem fonemów nosowych, jak też zasobem głosek będących realizacją tych fonemów. Poniżej przedstawiam wykaz fonemów nosowych wraz z reprezentacjami głoskowymi wybranych autorów (z końca XX i początku XXI w.).

1 Z badań autorki wynika też, że widoczny jest efekt „nachodzenia na siebie” głosek podczas wypowiedzania wyrazów, co w rezultacie daje trzy fazy wymowy tzw. samogłosek nosowych: fazę ustną, fazę ustno-nosową oraz fazę nosową (Wierchowska 1980: 135; zob. też Dłuska 1983: 53; Dukiewicz 1995: 34). Potwierdziły to też najnowsze badania z wykorzystaniem artykulografii elektromagnetycznej oraz metody kształtowania wiązki akustycznej (zob. Lorenc 2016).

Tabela 1. Fonemy nosowe i ich warianty

Autor	Fonemy	Warianty (allofony) ²
Roman Laskowski (1978/1999) za Wiktoorem Jassemem (1966, 1973) ³	/m/	[m], [m̃], [m̄], [m̅]
	/n/	[n], [ñ], [n̄], [n̅], [n̆], [ṅ]
	/ń/	[ń], [ń̃], [ń̄]
	/ŋ/	[ŋ], [ŋ̃]
Bożena Wierchowska (1980) za Zdzisławem Stieberem (1966)	/m/	[m], [m̃], [m̄]
	/m̃/	[m̃]
	/n/	[n], [ñ], [n̄], [n̅]
	/ń/	[ń], [ń̃], [ń̄]
	/ŋ/	[ŋ], [ŋ̃], [ŋ̄], [ŋ̅]
Bronisław Rocławski (1976/1986)	/m/	[m], [m̃], [m̄]
	/n/	[n], [ñ], [n̄], [n̅]
	/ɲ/	[ɲ], [ɲ̃], [ɲ̄]
	/ɔ̃/	[ɔ̃], [ɔ̃ ^w], [ɔ̃ ^o], [ɔ̃ ^N], [ɔ̃ ^ɲ], [ɔ̃ ^ɳ]
	/ẽ/	[ẽ], [ẽ ^w], [ẽ ^o], [ẽ ^N], [ẽ ^ɲ], [ẽ ^ɳ]
Barbara Klebanowska (1990, 2007)	/m/	[m], [m̃], [m̄]
	/n/	[n], [ñ], [n̄], [n̅]
	/ń/	[ń], [ń̃], [ń̄], ([ń̆], [ń̇])
	/ũ/	[ũ], [ũ̃], [ũ̄]
Irena Sawicka (1995)	/m/	[m], [m̃], [m̄]
	/n/	[n], [ñ], [n̄], [n̅], [n̆]
	/ɲ/	[ɲ], [ɲ̃]
	/ŋ/	[ŋ], [ŋ̃], [ŋ̄]
Marek Wiśniewski (1997/2001)	/m/	[m], [m̃], [m̄], [m̅]
	/n/	[n], [ñ], [n̄], [n̅], [n̆], [ṅ]
	/ń/	[ń], [ń̃]
	/ŋ/	[ŋ], [ŋ̃], [ŋ̄]
	/ũ/	[ũ]
Danuta Ostaszewska, Jolanta Tambor (2000)	/m/	[m], [m̃], [m̄], [m̅]
	/n/	[n], [ñ], [n̄], [n̅], [n̆]
	/ń/	[ń], [ń̃], [ń̄]
	/ũ/	[ũ], [ũ̃], [ũ̄], [ũ̅]

Źródło: opracowanie własne.

2 Stosując transkrypcję zgodną z transkrypcją stosowaną przez autorów: alfabet sławistyczny lub alfabet IPA.

3 Roman Laskowski podaje inwentarz fonemów w formie drzewa i matrycy, nie wskazując przy tym wariantów poszczególnych fonemów.

Rozbieżności pomiędzy przedstawionymi w tabeli ujęciami wynikają z różnych założeń metodologicznych, ale także z arbitralnych decyzji autorów odnośnie do kwestii dyskusyjnych związanych z normatywną wymową głosek nosowych w różnych kontekstach. W starszych opracowaniach były wyodrębniane fonemy samogłoskowe /o/ i /ę/ (Stieber 1966; Wierzchowska 1980). Ich reprezentantami w mowie były głoski [ɔ] i [ɛ], ale ponieważ już wtedy było wiadomo, że nie ma monofonicznych dźwięków samogłoskowych nosowych, wśród reprezentantów tych fonemów pojawiają się zbitki głoskowe [ɔʃ], [ɔʃ] lub [ɛʃ], [ɛʃ]. W systemach fonologicznych współczesnej polszczyzny fonemy nosowe samogłoskowe nie występują (por. Klebanowska 1990; Sawicka 1995; Wiśniewski 1997/2001; Ostaszewska, Tambor 2000)⁴ i realizacje nosówek odpowiadają dwóm fonemom. Wymowa nosówek przed spółgłoskami zwartymi jest bardziej usystematyzowana – drugi segment zawsze odpowiada spółgłoskowemu fonemowi nosowemu. Są to przede wszystkim fonemy: /m/, /n/ i /ń/, będące odpowiednio fonologiczną reprezentacją rezonansu nosowego przed zwartymi spółgłoskami wargowymi, przedniojęzykowymi oraz środkowojęzykowymi (por. Sawicka 1995: 134). Interpretacja fonologiczna rezonansu nosowego w pozycji przed spółgłoskami zwartymi tylnojęzykowymi w postaci [ŋ] jest bardziej skomplikowana z uwagi na to, że nie we wszystkich opisach został wyodrębniony fonem nosowy tylnojęzykowy. Po raz pierwszy pojawił się on u Wiktora Jassem (1958), a następnie u Leszka Biedrzyckiego (1963). Obaj autorzy uznali tę jednostkę za drugi element w interpretacji fonologicznej samogłosek nosowych. Biedrzycki początkowo do oznaczania drugiego elementu sekwencji realizacyjnej samogłosek nosowych zaproponował fonem /ũ/ z trzema reprezentacjami głoskowymi: [ũ] (wariant główny) oraz [ŋ] i [ń] (warianty podrzędne), następnie uznał jednak, że lepsze będzie oznaczenie tego fonemu symbolem /ŋ/ (ibid.: 41–42)⁵. Rozbieżności w traktowaniu fonemów /ŋ/ oraz /ũ/ możemy zauważyć również w późniejszych pracach. Przykładowo Roman Laskowski (1978/1999: 338) przyjął za Jassem (1973), że dwufonemowe reprezentacje nosówek przybierają postać samogłoski ustnej oraz fonemu /ŋ/ lub /n/ (głoskę [ũ] zaś uznał za wariant fonemu /n/). Irena Sawicka w tych kontekstach proponuje interpretację fonologiczną w postaci ciągu /oŋ/ i /eŋ/ (/oŋ/ i /eŋ/), przy czym zaznacza, że wśród wariantów fonemu /ŋ/ w różnych kontekstach najczęstszy jest szczelinowy, tylnojęzykowy sonant nosowy [ũ] ([ũ]) (por. Sawicka 1995: 132–135). Bogusław Dunaj z kolei dowodzi (uwzględniając dystrybucję dźwięków), że [ŋ] jest wariantem pozycyjnym fonemu /ũ/ (obok [ń] oraz [ũ]) (Dunaj 1991: 45). Podobne rozwiązanie przyjęły: Barbara Klebanowska (1990), która wyodrębnia fonem /ũ/ z wariantem pozycyjnym [ŋ], oraz Danuta Ostaszewska i Jolanta Tambor

4 Jedynie Bronisław Ročlawski nie wyklucza obecności fonemów /ō/ i /ē/ w świadomości językowej, przyjmując możliwość synchronicznego dodania nosowości do artykulacji każdej samogłoski (zob. Ročlawski 1976/1986, 2001/2005).

5 Podają za: Dunaj 1991: 45.

(2000), które również wyodrębniły ten fonem z kilkoma możliwymi realizacjami głoskowymi, w tym z [ŋ], [ŋ̃], [ŋ̄], [ŋ̅]. Marek Wiśniewski wyodrębnił zaś zarówno fonem /ũ/ z jednym reprezentantem w postaci głoski [ũ̃], jak i fonem /ŋ/ z wariantami [ŋ], [ŋ̃], [ŋ̄].

Jeszcze więcej wątpliwości pojawia się w przypadku interpretacji fonologicznej samogłosek nosowych w prawostronnym sąsiedztwie spółgłosek szczelinowych. Laskowski, nadając głosce [ũ̃] status wariantu fonemu /n/, interpretuje dane zjawisko jako ciąg fonemów /on/ i /en/ (Laskowski 1978/1999: 338). Sawicka – jako /oŋ/ i /eŋ/, choć dopuszcza /on/ i /en/, jeżeli rezonans nosowy jest realizowany za pomocą głoski szczelinowej [ŋ̃] (Sawicka 1995: 135). W późniejszych opracowaniach do interpretacji fonologicznej tego typu realizacji zostały wykorzystane fonemy półsamogłoskowe⁶. Klebanowska (1990, 2007) wyróżnia fonem /ũ/ (kosztem spółgłoskowego fonemu /ŋ/) i charakteryzuje go jako fonem wysoki, tylny, nosowy, niewystępujący w nagłosie ani po spółgłoskach i mający warianty [ũ̃] oraz [ŋ]. Głoska nosowa [ĩ] została przez nią uznana za fakultatywny wariant palatalnego fonemu /ń/, podobnie zresztą jak w ujęciach Laskowskiego oraz Rocławskiego. W tym zakresie wyróżnia się ujęcie Wiśniewskiego, który nie uznaje głoski [ĩ] za wariant fonemu /ń/, tworząc pary minimalne typu *pluńże* [pluńże] / [pluĩże] : *plujże* [plujże], i wśród jednostek fonologicznych wyodrębnia dwa niespółgłoskowe i jednocześnie niesamogłoskowe fonemy nosowe: /ũ/ i /ĩ/ (por. Wiśniewski 1997/2001: 192). Propozycja Wiśniewskiego ma zachowaną symetrię, co daje możliwość jednolitej analizy fonologicznej asynchronicznej wymowy nosówek w sąsiedztwie głosek szczelinowych: w postaci /oũ/ i /eũ/, a przed środkowojęzykowymi wariantywnie też w postaci /oĩ/ i /eĩ/. Istnienie fonemu /ĩ/ jest jednak dyskusyjne, na co sam badacz zwracał uwagę, i odniosę się do tego w dalszej części artykułu.

Opozycje fonologiczne a dystrybucja głosek

Fonem jest definiowany jako byt abstrakcyjny, będący zbiorem cech dystynktywnych, które służą do różnicowania znaczeń wyrazów (Sawicka 1995: 108). Aby ustalić cechy dystynktywne fonemów, a tym samym dowieść zasadności wyodrębniania ich w systemie fonologicznym, należy zastosować test substytucji, a w dalszej kolejności, uwzględniając kryterium dystrybucji, wskazać klasy pokrewnych fonetycznie głosek reprezentujących dane fonemy. Przy założeniu, że opis systemu fonologicznego będzie wykorzystywany w dydaktyce polonistycznej czy też w kształceniu logopedów, podstawą do wyodrębnienia cech dystynktywnych powinny być cechy

6 Jednostki te mogą mieć różny status: gładki lub półsamogłoski należące do klasy sonantów (por. Klebanowska 1990; Sawicka 1995: 113–115; Wiśniewski 1997/2001: 77), dźwięki zwarto-otwarte zbliżone do samogłosek (Nagórko 1998: 42–43), spółgłoskowe aproksymanty (Madelska 2005).

artykulacyjno-brzmieniowe głosek, gdyż można je weryfikować za pomocą słuchu, wzroku oraz poprzez odtwarzanie układów narządów artykulacyjnych charakterystycznych dla poszczególnych głosek. Takie rozwiązanie zastosował w swoim opisie Wiśniewski (1997/2001) i dlatego jego propozycję przyjmuję jako punkt wyjścia do dalszych rozważań na temat fonologicznej interpretacji asynchronicznej wymowy *q* i *ɛ* w wybranych kontekstach.

W pierwszej kolejności zastanowię się nad zasadnością wyodrębniania fonemu – /ɨ/. W opisie Wiśniewskiego fonem ten ma tylko jeden wykładnik tekstowy – głoskę [ɨ] – i następujące cechy dystynktywne:

- (1) niespółgłoskowość: *pańska* [paŋska] : *parska* [parska]
- (2) niesamogłoskowość: brak pary
- (3) nosowość: *pluńże* [pluŋże] : *plujże* [plujże]
- (4) przedniość: *żeński* [żeŋsk'i] : *rzęski* [żeŋsk'i]

Pary minimalne przy cechach dystynktywnych tej jednostki, po pierwsze, są bardzo rzadkie i nie da się utworzyć serii przykładów na dane opozycje. Dodam jednak, że zdaniem Wiśniewskiego wystarczy jedna para minimalna na dowód istnienia konkretnej opozycji fonologicznej. Po drugie, Wiśniewski przyjął, że *ń* przed *s* zawsze wymawiamy jako [ɨ] (por. *ibid.*: 83, 192) i dlatego proponowane przez niego pary mają rację bytu. We współczesnej polszczyźnie zjawisko to nie ma charakteru obligatoryjnego i wyrazy typu *pański*, *szatański* itp. mogą być wymawiane dwojako: w mowie starannej z głoską [ń], w mowie szybkiej z głoską [ɨ]. Po trzecie zaś – brak pary minimalnej potwierdzającej niesamogłoskowość tego fonemu, a więc warunek „przynajmniej jedna para minimalna” nie został w tym wypadku spełniony. Argumenty te przemawiają za tym, aby zrezygnować z tego fonemu.

Rezygnacja z wyodrębniania fonemu /ɨ/ pociąga konieczność zastanowienia się nad statusem fonologicznym półsamogłoski przedniej nosowej, czyli przyporządkowania jej jakiemuś fonemowi. Głoska ta może być wymawiana jedynie w kilku kontekstach:

- opcjonalnie zamiast [ɨ] jako drugi człon samogłoski nosowej, jeżeli po niej jest głoska [ś] lub [ź]. Wiśniewski zakłada, że w obustronnym sąsiedztwie miękkim, tj. po spółgłosce zmiękczonej i przed palatalną głoska ta występuje obligatoryjnie (por. Sawicka 1995: 135; Wiśniewski 1997/2001: 81). I rzeczywiście, w wyrazach typu *więzienie*, *pięść*, *mięsień* zmiękczone spółgłoska poprzedzająca nosówkę jest wymawiana z wyższym ułożeniem masy języka, a więc następująca po niej samogłoska również ma podniesioną artykulację – [ɛ] i spłaszczony układ warg, co ułatwia wymówienie przedniego głajdu nosowego. Nie wykluczam jednak możliwości wymówienia w tym miejscu także głajdu tylnego – w moim odczuciu jest to wymowa mieszcząca się w normie (por. Ostaszewska, Tambor 2000: 60). Wątpliwa jest natomiast możliwość pojawienia się [ɨ] w wyrazach typu *na więzie*

(przykład Wiśniewskiego). W tym miejscu wystąpi [ũ], gdyż – niezależnie od obustronnego sąsiedztwa głosek palatalnych – o kształcie warg, a tym samym o ułożeniu masy języka zadecyduje zaokrąglona samogłoska [o]: [na v'ioũże]?

- opcjonalnie zamiast [ń] przed spółgłoską szczelinową, np. *koński* [końskɨ] lub [koĩskɨ], *żeński* [żeńskɨ] lub [żeĩskɨ] (por. Sawicka 1995: 135);
- opcjonalnie (zamiast nienosowego [i]) w wyrazach typu *słońce* [sũoĩnce] / [sũoĩnce] (obok bardziej starannej wymowy [sũońce]), *tańczyć* [tajńčyc] / [tajńčyc] (obok [tańčyc]). W tego typu kontekstach mówi się zwykle o rozpadzie [ń] na dwa segmenty: pierwszy ustny – [i], a drugi nosowy [n] (por. np. Klebanowska 1990: 70). Unosowanie pierwszego segmentu odnotowują Ostaszewska i Tambor (2000: 61–62).

Głoska [i], jak widać, występuje w języku polskim rzadko, ma ograniczoną i skomplikowaną dystrybucję, a na dodatek wymowa tego dźwięku w przedstawionych kontekstach nie jest obowiązkowa. Jak już wspomniałam, w procesie ustalania klasy głosek reprezentujących jeden fonem kluczem jest ich dystrybucja. W tym wypadku jednak powszechnie przyjęte zasady badania fonologicznego statusu głosek nie sprawdzają się, gdyż głoska [i] ma dystrybucję krzyżującą się zarówno z głoską [ũ], jak i z głoskami [ń] oraz [i].

W modelu strukturalistycznym większość badaczy głoskę [i] uznaje za wariant fonemu /ń/ (Rocławski 1976/1986; Laskowski 1978/1999; Wierzchowska 1980; Klebanowska 1990, 2007; Sawicka 1995; Ostaszewska, Tambor 2000). Problem z takim rozwiązaniem polega na tym, że [ń] i [i] nie są pokrewne fonetycznie (a to zakłada definicja fonemu), reprezentują różne klasy głosek (spółgłoska sonorna vs. glajd). Wariantywna wymowa *ń* przed *s* (np. *koński* [końsk'ɨ] : [koĩsk'ɨ]) wskazuje na to, że głoski [ń] i [i] mają w tym kontekście dystrybucję inkluzywną. W innych kontekstach głoski te mają dystrybucję krzyżującą (np. w wyrazie [v'ieĩżeń] głoski [i] nie da się zastąpić głoską [ń] i w drugą stronę – w wyrazach [ńebo], [końec] nie da się wymówić [i] w miejscu [ń]). Uznanie przedniego glajdu nosowego za wariant fakultatywny fonemu /ń/ pociąga za sobą poza tym konsekwencje w postaci neutralizacji opozycji fonologicznej: /ũ/ : /ń/ w wyrazach typu [geũś] /geũś/ i [geĩś] /geńś/ (para potwierdzająca tę opozycję fonologiczną – np. [toũ] : [toń]).

Uważam, że podobieństwo fonetyczne głosek stanowiących reprezentację jednego fonemu jest jednym z głównych warunków do spełnienia w procesie ustalania allofonów. Dlatego rezygnuję z rozwiązania proponowanego przez większość badaczy, czyli kwalifikowania głoski [i] do klasy głosek reprezentujących fonem /ń/.

W związku z powyższym sprawdzę, czy nie da się zaliczyć głoski [i] do wariantów fonemu /ũ/ lub fonemu /i/. Pomiędzy tą głoską a wariantami podstawowymi

7 U Wiśniewskiego glajd tylny nosowy jest opisywany jako niezlabializowany, z czym trudno się zgodzić. Do jego delabializacji może dojść jedynie w sąsiedztwie głosek „płaskich”, por. np. [keũs].

wymienionych jednostek różnice dotyczą jednej cechy, tak jak w przypadku większości klas głosek reprezentujących jeden fonem.

Fonem /*ɨ̥*/ w ujęciu Wiśniewskiego ma następujące cechy:

- niespółgłoskowość: *tą* [to \ddot{u}] : *ton* [ton], *idą* [ido \ddot{u}] : *idol* [idol]...;
- niesamogłoskowość: *idę* [ide \ddot{u}] : *idea* [idea], *są* [so \ddot{u}] : *soi* (od *soja*) [soi]... – pary te nie są idealne, gdyż: wygłos wyrazu *idę* wymawiamy dwojako – [ide \ddot{u}] lub [ide], co powoduje różnice ilościowe; wyrazy *idea* i *soi* z kolei zawierają zbitki samogłoskowe, które wymawiane są najczęściej z glajdem – [ide \ddot{u} a] i [so \ddot{u} i], a więc w tym wypadku pojawia się dodatkowy segment (wymowa bez półsamogłoski jest jednak również uznawana za normatywną);
- nosowość: *kopną* [kopno \ddot{u}] : *kopnął* [kopno \ddot{u}], *kichną* [ki χ no \ddot{u}] : *kichnął* [ki χ no \ddot{u}]... – tylko formy czasownikowe, ale za to tworzone regularnie;
- nieprzedniość: *kąski* [ko \ddot{u} sk'i] : *koński* [ko \ddot{u} sk'i], *żeński* [że \ddot{u} sk'i] : *rzęski* [że \ddot{u} sk'i] – cecha ta różnicuje analizowany fonem wobec fonemu półsamogłoskowego przedniego; w przypadku rezygnacji z fonemu /*ɨ̥*/, o czym była mowa wyżej, przedniość staje się cechą redundantną i dla fonemu /*ɨ̥*/ charakterystyczne są tylko trzy cechy: niespółgłoskowość, niesamogłoskowość i nosowość.

Fonem ten u Wiśniewskiego ma jedną reprezentację głoskową – [ɨ̥], która pojawia się jako drugi segment samogłosek nosowych w śródgłosie przed spółgłoskami szczelinowymi lub w wygłosie (obligatoryjnie po [o], fakultatywnie po [e]). Głoska [ɨ̥] może być wariantem pozycyjno-fakultatywnym opisywanego fonemu, występującym jedynie przed głoskami [s] i [z] (dystrybucja inkluzywna) i różniącym się od wariantu podstawowego cechą: przedniość. Sytuację w pewnym stopniu komplikują pary *koński* [ko \ddot{u} sk'i] : *kąski* [ko \ddot{u} sk'i], *żeński* [że \ddot{u} sk'i] : *rzęski* [że \ddot{u} sk'i]. Można je jednak potraktować jako wyjątki, bo – po pierwsze – są tylko te dwa przykłady, po drugie – jak już wspomniałam, wymowa z głoską [ɨ̥] jest wymową fakultatywną (obok bardziej starannej: [że \ddot{u} sk'i] i [ko \ddot{u} sk'i]).

Rozważania na temat nadania głosce [ɨ̥] statusu wariantu fonemu /*ɨ̥*/ wydają się konieczne z uwagi na podobieństwo fonetyczne tej głoski do wariantu podstawowego tego fonemu, a także zbieżność symboli graficznych. Rekonstrukcja wiązki cech dystynktywnych tego fonemu prezentuje się następująco:

- niespółgłoskowość: *olej* [olej] : *Olek* [olek], *jak* [jak] : *tak* [tak]...;
- niesamogłoskowość: *Jola* [jola] : *eola* [eola] – podobnie jak w wypadku /*ɨ̥*/ w parach potwierdzających tę cechę pojawiają się zbitki samogłoskowe, które zwykle są rozdzielane glajdem – [e \ddot{u} ola];
- nienosowość: *tej* [tej] : *tę* [te \ddot{u}] – w wygłosie wyrazu *ę* może być realizowana bez nosowości – [te]; ale może być: *Liroy* [l'iroj] : *lirą* [l'iro \ddot{u}];
- przedniość: *daj* [daj] : *dał* [da \ddot{u}].

Głoska [ɨ̥] od wariantu podstawowego fonemu /*ɨ̥*/ różni się tylko nosowością. Głoski te jednak mają dystrybucję wykluczającą. W wyrazach np. *miej się* [m'iej se], *lej się* [lej se] – przed spółgłoską szczelinową środkowojęzykową (czyli w kontekstach

podobnych do *więzienie, mięsień...*) – występuje [ɨ] i nigdy w tych kontekstach nie pojawi się [i]⁸. Poza tym przyjęcie takiego rozwiązania pociągałoby za sobą zmianę w hierarchii cech dystynktywnych (przedniość znalazłaby się wyżej od nosowości), co mogłoby zaburzyć proporcje w opisie całego systemu, gdyż przy fonemach spółgłoskowych cecha „nosowość” jest na trzecim poziomie podziału fonemów na klasy, a przy półsamogłoskach byłby to poziom czwarty.

Podsumowanie

Pomimo licznych prób przypisania wartości fonologicznej poszczególnym realizacjom *q* i *ɛ* przez współczesnych badaczy nadal pozostają istotne wątpliwości w zakresie ich realizacji przed spółgłoskami szczelinowymi. Z perspektywy dydaktycznej ujęcia strukturalistyczne pozwalają na określanie jednoznacznych relacji pomiędzy strukturą fonetyczną i fonologiczną, a to oznacza, że konkretna głoska jest realizacją konkretnego fonemu i nie może być jednocześnie realizacją jakiegoś innego fonemu. Poza tym fonologia strukturalna odwołuje się do opozycji i dystrybucji. W procesie kształcenia studentów w tego typu przypadkach najlepiej sprawdza się propozycja Wiśniewskiego (1997/2001)⁹. Poza jedną jednostką – fonemem /ɨ/, dla którego nie da się utworzyć par minimalnych potwierdzających opozycje fonologiczne tworzone z jego udziałem. Usunięcie z inwentarza fonemów głajdu nosowego przedniego powoduje konieczność określenia statusu fonologicznego głoski [ɨ]. Powszechnie przyjęte zasady badania fonologicznego statusu głosek nie sprawdzają się w tym wypadku ze względu na bardzo skomplikowaną dystrybucję głosek. Dodatkowo brak jednoznacznych reguł ortofonicznych w zakresie wymowy wyrazów, w których ten dźwięk może wystąpić, sprawia, że opisy są obciążone arbitralnymi decyzjami badaczy. Należałoby więc przeprowadzić badania empiryczne w celu ustalenia normatywnej wymowy wyrazów typu *koński, słońce, więzienie*. W oparciu o wyniki krótkiego badania, przeprowadzonego na grupie studentów logopedii (a więc osób mających dużą świadomość w zakresie czucia układania narządów mowy), przyjąłam założenie, że wyrazy te mają dwie możliwe realizacje. Proponuję zatem, aby głoskę [ɨ] uznać za wariant fonemu /ɨ/. I choć rozwiązanie to nie jest idealne, spełnia oba warunki konieczne do ustalenia wariantów fonemów:

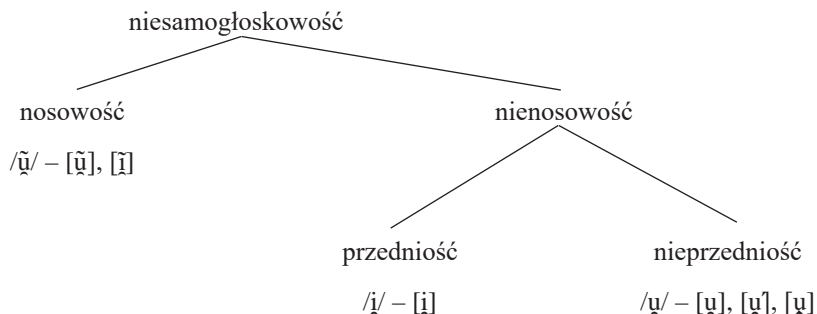
8 Jest tylko jeden wspólny kontekst występowania tych głosek – pierwszy segment rozsunienia artykulacyjnego w wyrazach typu [sɨoɨnce] / [sɨoɨnce] zamiast [sɨońce], [koɨńcɨ] / [koɨńcɨ] zamiast [końcɨ]. W tego typu wypadkach można mówić o dystrybucji inkluzywnej, jednak unoszenie tego segmentu jest dyskusyjne.

9 Uważam tak na podstawie wieloletniej praktyki dydaktycznej.

- (1) głoska [ĩ] zachowuje podobieństwo fonetyczne z wariantem podstawowym tego fonemu – głoską [ũ];
- (2) obie głoski – [ũ] i [ĩ] pozostają w dystrybucji inkluzywnej.

W związku z powyższym podział fonemów półotwartych języka polskiego prezentuje się następująco:

Ryc. 1. Fonemy półsamogłoskowe i ich warianty

Literatura

- BENNI T., 1912, *Samogłoski polskie. Analiza fizjologiczna i systematyka*, Warszawa.
- BIEDRZYCKI L., 1963, *Fonologiczna interpretacja polskich głosek nosowych*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” XXII, s. 25–45.
- BIEDRZYCKI L., 1978, *Fonologia angielskich i polskich rezonantów. Porównanie samogłosek oraz spółgłosek rezonantowych*, Warszawa.
- DŁUSKA M., 1983, *Fonetyka polska. Articulacje głosek polskich*, Warszawa – Kraków.
- DUKIEWICZ L., 1967, *Polskie głoski nosowe. Analiza akustyczna*, Warszawa.
- DUKIEWICZ L., 1995, *Fonetyka*, [w:] H. Wróbel (red.), *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Fonetyka i fonologia*, Kraków, s. 7–103.
- DUNAJ B., 1991, *Dwa dyskusyjne problemy polskiej fonologii*, [w:] A. Kowalska, A. Wilkoń (red.), *Prace językoznawcze 19. Studia polonistyczne*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach”, nr 1178, Katowice, s. 40–46.
- JASSEM W., 1958, *A Phonologic and Acoustic Classification of Polish Vowels*, „Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft” 11, s. 299–319, <https://doi.org/10.1524/stuf.1958.11.14.299>.
- JASSEM W., 1966, *The Distinctive Features and Entropy of the Polish Phoneme System*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” XXIV, s. 87–108.
- JASSEM W., 1973, *Podstawy fonetyki akustycznej*, Warszawa.
- KLEBANOWSKA B., 1990, *Interpretacja fonologiczna zjawisk fonetycznych w języku polskim*, Warszawa.
- KLEBANOWSKA B., 2007, *Interpretacja fonologiczna zjawisk fonetycznych w języku polskim z ćwiczeniami*, współtwórca M. Łaziński, Warszawa.

- KONECZNA H., 1934, *Studium eksperymentalne artykulacji głosek polskich*, „Prace Filologiczne” 16, s. 133–176.
- KONECZNA H., 1965, *Charakterystyka fonetyczna języka polskiego na tle innych języków słowiańskich*, Warszawa.
- LASKOWSKI R., 1978/1999, *System fonologiczny języka polskiego*, [w:] S. Urbańczyk (red.), *Encyklopedia języka polskiego*, wyd. 3, Wrocław, s. 386–389.
- LORENC A., 2016, *Wymowa normatywna polskich samogłosek nosowych i spółgłoski bocznej*, Warszawa.
- MADELSKA L., 2005, *Słownik wariantywności fonetycznej współczesnej polszczyzny (z CD-ROM)*, Kraków.
- NAGÓRKO A., 1998, *Zarys gramatyki polskiej (ze słowotwórstwem)*, Warszawa.
- NITSCH K., 1907, *Kilka uwag o wymowie nosówek w polszczyźnie literackiej*, „Materiały i Prace Komisji Językowej Akademii Umiejętności w Krakowie” III, s. 302–303.
- OSTASZEWSKA D., TAMBOR J., 2000, *Fonetyka i fonologia współczesnego języka polskiego*, Warszawa.
- RETZ R.J., 1979a, *Wokół wartości fonologicznej polskich samogłosek nosowych*, „Poradnik Językowy” nr 5, s. 216–223.
- RETZ R.J., 1979b, *Wokół wartości fonologicznej polskich samogłosek nosowych (ciąg dalszy artykułu z nru 5/79)*, „Poradnik Językowy” nr 6, s. 281–295.
- ROCLAWSKI B., 1976/1986, *Zarys fonologii, fonetyki, fonotaktyki i fonostatystyki współczesnego języka polskiego*, Gdańsk.
- ROCLAWSKI B., 2001/2005, *Podstawy wiedzy o języku polskim dla glottodydaktyków, pedagogów, psychologów i logopedów*, Gdańsk.
- SAWICKA I., 1995, *Fonologia*, [w:] H. Wróbel (red.), *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Fonetyka i fonologia*, Kraków, s. 105–195.
- STIEBER Z., 1966, *Historyczna i współczesna fonologia języka polskiego*, Warszawa.
- SZPYRA-KOZŁOWSKA J., 2002a, *Inwentarze fonemów języka polskiego i ich konsekwencje*, „Logopedia” 31, s. 7–26.
- SZPYRA-KOZŁOWSKA J., 2002b, *Wprowadzenie do współczesnej fonologii*, Lublin.
- WIERZCHOWSKA B., 1967, *Opis fonetyczny języka polskiego*, Warszawa.
- WIERZCHOWSKA B., 1980, *Fonetyka i fonologia języka polskiego*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
- WIŚNIEWSKI M., 1996, *Status fonologiczny półsamogłosek polskich*, [w:] K. Kallas (red.), *Polonistyka toruńska Uniwersytetowi w 50. rocznicę utworzenia UMK. Językoznawstwo, Toruń*, s. 167–179.
- WIŚNIEWSKI M., 1997/2001, *Zarys fonetyki i fonologii współczesnego języka polskiego. Skrypt dla studentów filologii polskiej*, wyd. 4, Toruń.
- ZARĘBINA M., 1963, *Tendencje rozwojowe polskich samogłosek nosowych*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” XXXIV, s. 25–33.

Problems with Phonological Interpretation of Nasal Vowels in Polish
Abstract

The article discusses problems related to the sound realisation of the nasal sounds “ą” and “ę” as well as the differences in the phonological interpretation of those realisations. The issue has been raised many times by linguistic researchers, which proves its complexity. The article is an overview as its main goal has been to compare suggestions in terms of the nasal phonemes range, including the author’s suggestion for the phonological interpretation of the second part of the biphonemic sound production of the sounds “ą” and “ę” using phonological opposition and sound distribution.